

KNEŽEV DVOR U DUBROVNIKU PRIJE 1435. GODINE

N a d a G r u j i ć

UDK 725 (497.5 Dubrovnik) „12/14”

Izvorni znanstveni rad

Nada Grujić

Filozofski fakultet u Zagrebu

Knežev dvor u Dubrovniku, od prvog spomena u izvorima XIII. stoljeća do obnove nakon požara 1435. godine, pokazuje transformaciju fortifikacijskog zdanja u reprezentativnu palaču javne i rezidencijalne namjene. Tekst koji slijedi napisan je 1981. godine na osnovi dotad objavljenih izvora i literature te nekoliko zidnih sondi. Nalazi koji su otkriveni tijekom građevinskih radova u jesen 1982. godine bit će, s obzirom na opseg i složenost, tiskani zasebno a njihova interpretacija popraćena odgovarajućom dokumentacijom.

Cum igitur anno 1435 nocte, qua immediate festum S. Laurentij Martyris sequitur, Ragusij Palatium latum et amplum, quod antiquitus Castrum fuerat, cum aliquibus turribus ignis consumpsisset, et omnes fere munitiones et arma cuncta, quae pro defensione urbis et armamento galearum ibidem conservabantur, omnibus illis impedimentis defensivis armativisque in paucissimis mensibus liberalissime, pulcherrime ac magnificentissime renovatis et abundantius reformatis, statuit Regimen Ragusinum Palatium id magnificentiori structura reaedificari, expensis non parcendo, ac majorem partem prioris Castri, quam ignea flamma non consumpserat, usque ad solum prosterni, Prothomagistro quodam Magistro Onofrio Jordani de Lacava regionis Neapolitanae.

Tako stoji u VI. glavi drugog dijela “Opisa Dubrovnika” Filipa de Diversisa.¹ U tih nekoliko redaka sadržane su i osnovne teme ovoga članka. Podatak da je “uništen prostrani dubrovački Dvor s nekoliko kula koji je u staro vrijeme bio tvrđava” poslužio je kao putokaz pri određivanju razvoja te građevine. Podatak kako je potom “odlučeno da se veći dio ranije tvrđave koji požar nije uništio spravi sa zemljom” pobudio je pak sumnju i potaknuo na traženje ostataka prethodnog zdanja koji će taj razvoj potvrditi.

¹ PHILIPPUS DE DIVERSIS DE QUARTIGIANIS, *Situs aedificiorum, politiae et laudabilium consuetudinum inclytae civitatis Ragusij*, ed. V. Brunelli, Zadar 1882, str. 41; u nastavku smo se koristili prijevodom Ivana Božića koji je pod naslovom *Opis položaja, zgra-*

I mnogi arhivski podaci koji se odnose na XIV. stoljeće i detaljno arhitektonsko snimanje objekta,² a pogotovo analiza strukture zida³ te njihovo međusobno povezivanje, pokazali su da je i nakon svih gradnji i pregradnji ostala unutar sklopa Kneževa dvora sačuvana jezgra starijega zdanja - onog iz XIV. stoljeća. A pridržavanje prethodno zacrtanog tlocrta i korištenje nekih dijelova zida upućuje na još ranija stoljeća.

Premda je Knežev dvor u Dubrovniku jedan od najznačajnijih spomenika profane reprezentativne arhitekture ne samo u tom gradu nego i na čitavoj jadranskoj obali, a o njemu je mnogo pisano, valja ukratko podsjetiti na osnovne etape njegove izgradnje. Gradnja tog sklopa odvijala se tijekom dugoga vremenskog razmaka, ali današnji njegov izgled bitno obilježavaju upravo zahvati u XV. stoljeću. Stoga nije neobično da se većina istraživača bavila - a činit će to zacijelo i ubuduće - razgraničenjem onoga što nastaje u razdoblju od 1435. do 1463. godine, kada djeluju Onofrije Jordanov iz Cave i Petar Martinov iz Milana, te onoga što nastaje nakon 1463. godine.

Premda Filip de Diversis odlazi iz Dubrovnika prije nego je gradnja dovršena, njegov opis iz 1440. godine, zasnovan više na spoznajama o naručenom nego na viđenom (jer prvi radovi tek su bili započeli), omogućuje da se prepoznaju dijelovi današnjeg zdanja, ali i da se ustanove naknadne izmjene. U nastavku citiranog odlomka Diversis kaže da će Dvor pred zapadnim pročeljem dobiti trijem između dvije kule; imat će dvorane za Veliko i Malo vijeće, te za Vijeće umoljenih, stan za kneza, sudnicu, kancelariju, notariju, zatvore, oružarnicu i skladišta.

Slijedeći ugovore s graditeljima i klesarima o izvedbi pojedinih dijelova Dvora,⁴ proizlazi da je u razdoblju između 1435. i 1463. godine određen tlocrt i osnovna dispozicija građevinskih elemenata: četiri krila dvorišta, odnosno atrij, te trijem pročelja između ugaonih "kula". Sigurno je takvoj koncepciji odgovarao i naglašeniji vertikalitet (svi se autori slažu da je u toj fazi dvor bio za čitav kat viši),⁵ potenciran i drugačijim ritmom otvora gornjih katova, barem na pročelju (ili pročeljima): rastvorenijim središnjim i zatvorenijim ugaonim dijelovima. Ranjinina

da, državnog uređenja i pohvalnih običaja slavnog grada Dubrovnika objavljen u časopisu "Dubrovnik" 3, Dubrovnik 1973, str. 23.

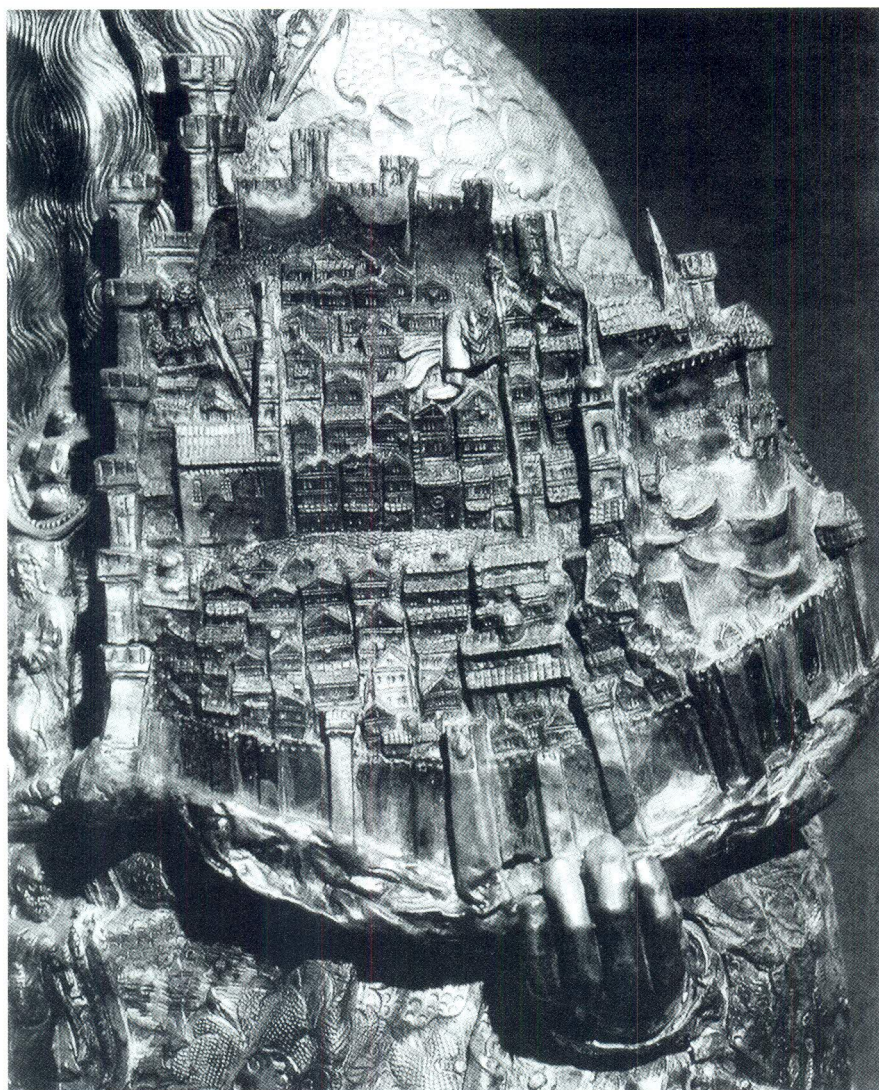
² Arhitektonsko snimanje Kneževa dvora započeli su 1968. godine dipl. ing. arh. D. Medvedec, mr. D. Štepinac i dipl. ing. arh. Ivan Tenšek koji je snimke izradio i dopunio podacima nakon sondiranja izvedenog 1981. i početkom 1982. godine. Posljednji podaci uneseni su u nacrt i u tekst u lipnju 1982. godine.

³ Sanaciji Kneževa dvora teško oštećenog u potresu 1979. godine prethodili su istražni radovi. Otvaranje sondi u atriju i uz temelje s vanjske strane Dvora, te skidanje žbuke s nekih dijelova zida u unutrašnjosti omogućili su točnije datiranje i utvrđivanje međusobnih odnosa pojedinih zidova.

⁴ C. FISKOVIĆ, *Naši graditelji i kipari XV. i XVI. stoljeća u Dubrovniku*, Zagreb 1947.

⁵ Na srebrnom kipu sv. Vlaha iz XV. st. Knežev dvor je prikazan kakav je bio između 1435. i 1463. godine. Dvor ima dvije kule na zapadnom pročelju; jugozapadna kula ima krunište i dva prozora u visini drugog kata; drugi je kat zapadnog pročelja u odnosu na kule uvučen.

Iz 1463. godine Razzi donosi: *abruscio la parte superiore del palazzo... la quale poi non s'è mai rifatta...* Cf. R. BUJAS, *Iz dubrovačkih starina*, "Rešetarov zbornik", Dubrovnik 1931.



Prikaz grada s Kneževim dvorom na srebrnom kipu sv. Vlaha iz sredine XV. stoljeća
(Dubrovnik, župna crkva sv. Vlaha)

kronika, koja je za XV. stoljeće pouzdana, govori da je Knežev dvor *palazzo stupendo et magnifico et superbo*.⁶

Već i sami nazivi za Knežev dvor upotrijebljeni u ova dva opisa označuju pomak u strukturi i shvaćanju građevine, koji se dogodio a koji je osnovno obilježje njegova razvoja na prijelazu iz XIV. u XV. stoljeće.

⁶ *Annales Ragusini Anonymi, item Nicolai de Ragnina*, "Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium" 24, digessit Speratus Nodilo, Zagreb 1883, str. 251.

Godine 1463. eksplozija baruta u oružarnici znatno je oštetila Dvor. Odlučeno je da se obnovi na postojećim temeljima i ponovi isti raspored, osim u istočnom dijelu. Neoštećeni dijelovi arhitektonske skulpture ponovno se ugrađuju, a nove narudžbe uglavnom ponavljaju stare oblike. Tek je nakon 1463. godine došlo do sistematizacije cijelog kompleksa, koja je današnji izgled dominantno obilježila, no svjesno ponavljanje oblika, zadržavanje svega što se s ranije građevine moglo iskoristiti, dovelo je do niza nesporazuma ne samo u pogledu stilske dosljednosti detalja, već u prvom redu s obzirom na kompoziciju pročelja. Obnova se, naime, zaustavila na visini prvog kata, a na tu visinu snižene su i kule, čime je bitno poremećen odnos volumena: vertikalni rast ugaonih rizalita naglašen pilastrima naglo je prekinut razdjelnim vijencem poviše kojega pravilan niz bifora ne nastavlja trodijelnost prizemlja. Izvedba detalja otkriva umijeće mnogih klesara. Međutim, odsutnost određene arhitektonske koncepcije otkriva da Knežev dvor u toj fazi nije imao značajnijeg graditelja. Odbijanje Michelozzova projekta obnove Dvora, možda odveć inovacijskog ili pak skupog za dubrovačku sredinu XV. stoljeća, bilo je sudbonosno za cjelokupni razvoj graditeljstva u Dubrovniku.

Pisani izvori

S obzirom na značenje u javnom životu grada, taj se sklop često javlja u različitim pisanim izvorima. Premda je o Dvoru dosta pisano, veoma je teško usvojiti tumačenja nekih autora, pa čak i onda kad se pozivaju na izvore, jer se najčešće radi o interpretaciji tek jednog dijela građe ili pojedinačnih podataka. Stoga se prikaz razvoja tog sklopa zasniva ponajviše na provjeri izvora i analizi sačuvanih dijelova.

Prema arhivskim podacima od kojih se neki, kao što ćemo vidjeti, mogu dovesti u neposrednu vezu s izgrađenim strukturama unutar današnjeg Kneževa dvora, izgradnju istaknutih obrambenih objekata moguće je na tom području pratiti od XIII. stoljeća. Ali postoje i neki drugi elementi koji govore za još raniju pojavu utvrde na istome mjestu, a to je prije svega odluka o izgradnji katedrale neposredno ispod zidova stare *civitas*. Nemoguće je zamisliti da bi se gradnja tako važnog zdanja u XII. stoljeću mogla odvijati na prostoru koji ne bi na neki način bio zaštićen. U ranijim stoljećima nema određenijih tragova izgradnje na mjestu Kneževa dvora. Međutim, nedavno otkriće ranosrednjovjekovnog sakralnog objekta ispod romaničke katedrale⁷ pomiče i najsmjelije pretpostavke o postojanju nekog utvrđenja u njegovoj blizini sve do VII. ili VIII. stoljeća.

Najraniji arhivski podaci isključuju mogućnost da bi utvrđena jezgra na mjestu današnjeg Kneževa dvora bila ujedno i administrativno središte grada. Podaci iz XI. stoljeća koji govore o sporu između gradske uprave i mljetskog benediktinskog samostana pokazuju da se crkva sv. Kuzme i Damjana (koja se po svoj prilici nalazila pred jednim gradskim vratima za Pustijernu) koristila neko vrijeme kao *praetorium*, dakle sudnica.⁸ Ugovori s nekim talijanskim gradovima, na primjer s

⁷ Istraživanja dubrovačke katedrale započeta su 1981. godine. O nalazu ranosrednjovjekovne katedrale vidi preliminarni izvještaj Josipa Stošića pohranjen u Arhivi Odjela za povijest umjetnosti Centra za povijesne znanosti u Zagrebu.

⁸ *Diplomatički zbornik I*, Zagreb 1967, br. 59, str. 80.

Pizom iz 1169. godine, te mir sa Stevanom Nemanjom 1186. godine, sklapaju se u nadbiskupskoj palači koja je ujedno i sjedište predstavnika normanskog kralja, tadašnjeg suverena nad gradom,⁹ a veći se skupovi sazivaju na otvorenom prostoru *in publico foro eiusdem civitatis*.¹⁰

Castrum se prvi put izrijeком spominje u Statutu 1272. godine: ulica koja vodi od vrata Celenge treba se protezati ravno *ad viam que est ante castrum*.¹¹ U noveli Statuta iz 1296. godine spominju se *castellum* i *fundigus*. U vrijeme kada se uređuju ne samo zakoni dubrovačke komune nego i struktura dubrovačke gradske uprave, *castellum* na tome mjestu očigledno ima već položaj upravnog središta. Otprilike u isto vrijeme i prostor oko tog kaštela dobiva naziv *Plathea communis*, a to znači javni, komunalni trg. Investitura kneza odvija se *in Plathea* (prvi paragraf Statuta), a kanonici ga tim povodom posjećuju *in castellum*. Međutim, knez ih *ad bibendum* poziva u nadbiskupsku palaču (*in archiepiscopatum*), a ne u kaštel, što upućuje da tada (1272. godine) u kaštelu i nema za to prikladnog prostora. Sudeći i po drugim dokumentima, proizlazi da u prvoj polovici XIII. stoljeća u sklopu kaštela još ne postoji nikakva reprezentativna zgrada, pa se veći skupovi održavaju u dvorani nadbiskupske palače, a iz raznih ugovora proizlazi da i mletački dužd polaže pravo da, ako dođe u Dubrovnik, bude ugošćen u toj palači.¹² Očigledno ta palača i nije nadbiskupska u užem smislu te riječi, već javni reprezentativni prostor koji simbolizira gradsku suverenost. Godine 1279. u njoj je još uvijek sudnica, a zatvori su ispod crkve sv. Spasa na močvari nedaleko od kaštela.

Međutim, upravo krajem XIII. stoljeća počinju se u dokumentima javljati pojedini dijelovi koji izlaze iz okvira isključive obrambene funkcije kaštela. Godine 1281. i 1282. spominje se *camerlengaria (camerlengaria dicti communis Ragusii)*,¹³ a 1283. godine i loža (*locia domini comitis*).¹⁴ Podatak iz 1303. godine (*in sala comunis Ragusii*)¹⁵ odnosi se i na staru vijećnicu u sklopu kaštela.

Kaštel, novi upravni ali i ekonomski centar (jer uz njega se veže žitna tržnica, arsenal i carinarnica za mjere), ne treba odmah zamišljati kao cjeloviti građevni volumen, nego kao skup kula povezanih zidom uz koje se javljaju manje građevine različite namjene. U starim dubrovačkim kronikama sjedište gradske uprave

⁹ J. RADONIĆ, *Dubrovačka akta i povelje*, knjiga I, sv. 1, Beograd 1934, dokumenti na str. 5, 6, 7.

¹⁰ *Ibid.*, str. 27.

¹¹ B. BOGIŠIĆ i C. JIRIČEK, *Liber statutorum civitatis Ragusii compositus anno 1272*, "Monumenta historico-juridica Slavorum Meridionalium" IX, Zagreb 1904, knjiga V, pogl. 41.

¹² T. SMIČIKLAS, *Codex Diplomaticus Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, III, 351; IV, 8. Podatak donosi M. Medini u: *Starine dubrovačke*, Dubrovnik 1935.

¹³ G. ČREMOŠNIK, *Kancelarijski i notarski spisi 1278-1301. g.*, Beograd 1934, str. 76.

¹⁴ *Codex Diplomaticus*, VI, 111. - Kod Čremošnika, *op. cit.* (13), str. 120, spominje se iste godine kao općinska loža (*fecit ipsum equum ligari cum freno in publica plathea communis ante logiam communis*).

Nova loža gradi se kod crkve sv. Vlaha 1356. godine, a 1362. spominje se usporedo s njom i stara loža (*Monumenta Ragusina, Libri Reformationes*, III, 193). Po popisu, straža iz 1332. godine nalazila bi se negdje između vrata od Pustijerne i vrata kod Divone, dakle pred Dvorom (*Mon. Rag. V, 347*). Podatak navodi M. Medini, *op. cit.* (12), str. 309.

¹⁵ *Mon. Rag. V, 61*.

konzekventno se naziva *castellum*. Uz *castrum* i ovaj je naziv sačuvao izrazito obrambeno obilježje građevine vjerojatno i nakon što je ona prestala biti samo to. Promjena naziva nastupa sredinom XIV. stoljeća: 1349. godine prvi put se javlja pojam *palatium*, da bi se krajem stoljeća javio *palazzo maggior*.¹⁶

Neki podaci govore i o izgledu Kneževa dvora u XIV. stoljeću: 1329. Dvor je imao "balkonate", a iz jedne narudžbe 1334. doznajemo da je državna kancelarija, koja se naziva "novom", imala vrata obrubljena poluobljima štapom. Godine 1340. spominju se prozori s lukom, a 1348. izričito se govori o prvom katu, što bi moglo značiti da je dvor dvokatan (kamenne stubbe koje su vodile iz donjeg u gornji kat spominju se 1368. g.).¹⁷ Iz 1349. je zaključak da se popravi i povisi stara dvorana u Kneževu dvoru (*sala vetus palatii, ubi dominus comes habitat*). Godine 1362. Malo vijeće donosi odluku da se tamničari koji su bili pod nadbiskupskom palačom premjeste u Knežev dvor ondje gdje su stanovali sluge i da se to mjesto utvrdi: znači da su tek otada u sklopu Kneževa dvora i zatvori. Godine 1379. spominje se i crkva sv. Marka.¹⁸

Međutim, dijelovi jednog kompaktnije izgrađenog i povezanog objekta prvi put se pouzdano spominju u odlukama Vijeća iz 1384. godine, u kojima je u više navrata riječ o postupanju sa skupinom anžuvinskih vitezova zarobljenih krajem 1383. Govori se o oružarnici (*sala armamenti*), o njihovu premještanju u prostoru koja se nalazi iznad Malog vijeća (*ad cameram que est supra Parvum Consilium ad S. Marcum et ad locum ubi fuit camerlengaria, ili ad salam castris et ad cameram sale, et ad locum ubi fuit camerlengaria*).¹⁹ Godine 1394. spominje se i dvorište, odnosno atrij (*in atrio residence domini Rectoris Ragusii; ante atrio residence*).²⁰ Loža koja je bila podignuta uz Knežev dvor spominje se 1420. *volta cum columnis quatuor et cum terracia de super*,²¹ a o njenu izgledu govori se 1428. u ugovoru o izvedbi lože ispred palače Sandalja Hranića koja također treba imati četiri stupa, kapitele, lukove i sve ostale dijelove *come quella appresso el Regimento*.²²

Navedeni podaci ne bi bili sami po sebi dovoljni da se sa sigurnošću utvrdi na koje se dijelove građevine odnose. Naime, zbog toga što se stalno gradilo i pregrađivalo (osim dva teška razaranja u XV. stoljeću, građevinu je pogodio i veliki potres 1667. godine), teško je odrediti čak i pojedine konkretne, datirane građevinske zahvate. Stoga će povezivanju podataka što ih nude dokumenti s pojedinim dijelovima sklopa pomoći i saznanja koja su rezultat analize okolnog izgrađenog tkiva, arhitektonskih snimki i strukture zida.

¹⁶ *Op. cit.* (6), str. 239.

¹⁷ *Diversa Cancellariae* 9, 93; 12, 9; 6, 85; 15, 77; 22, 25. Podatke za XIV. st. donosi C. Fisković, *Prvi poznati dubrovački graditelji*, Dubrovnik 1955, str. 103.

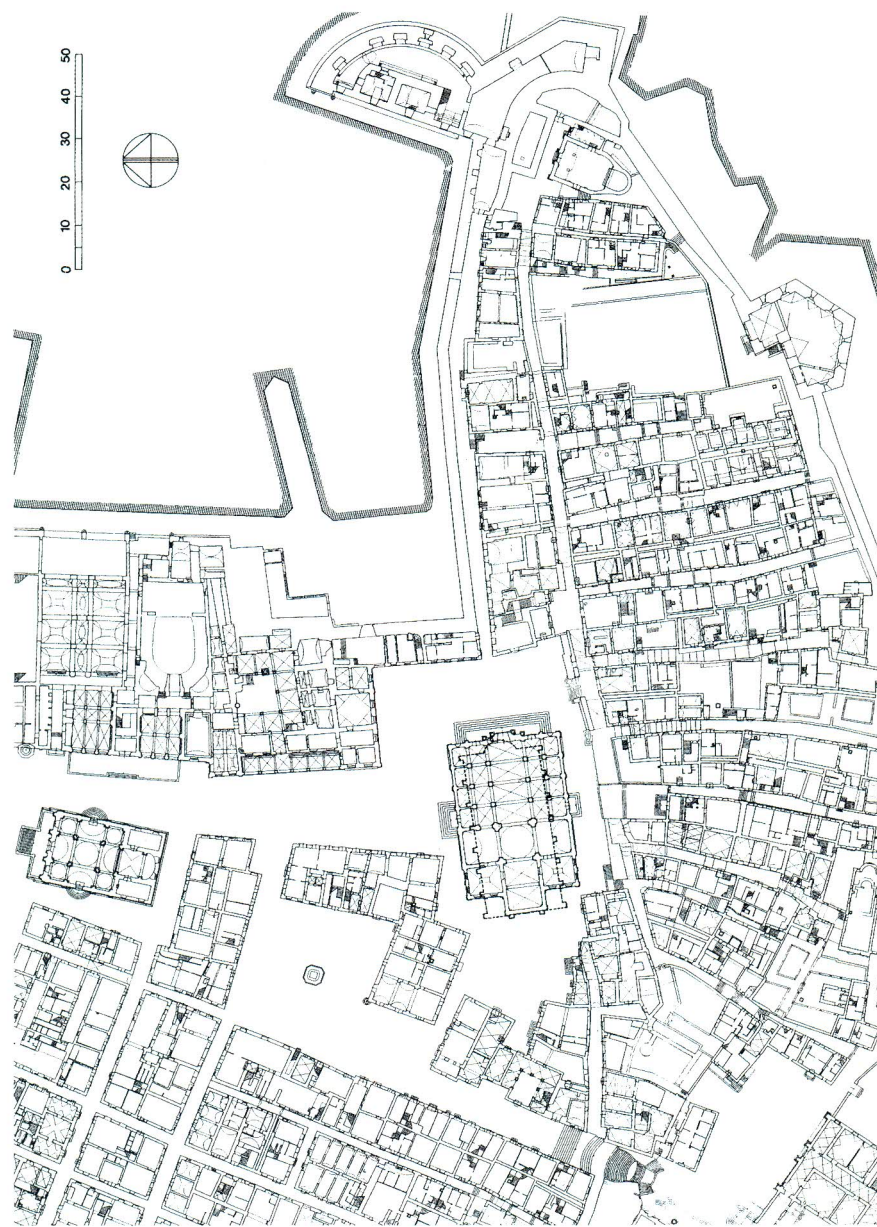
¹⁸ *Mon. Rag.* II, 83; III, 182; IV, 19.

¹⁹ M. DINIĆ, *Odluke veća dubrovačke republike*, II, Beograd 1964, str. 54.

²⁰ *Div. Canc.* 31, 105; 31, 108 u: C. FISKOVIĆ, *op. cit.* (18), str. 103.

²¹ *Consilium Minus* 2, f. 109'.

²² Ugovor kojim se Ratko Ivančević i Nikola Radinović obvezuju izraditi tu ložu veoma je precizan: ... *Et prima comença la fundamenta de colonne. Le colonne quatro grosse per cado braza due e vno quarto come quelle appresso el Regimento longhe braza quatro e meco, capitelli quatro alti brazo vno e vno quarto et larghi per quadro brazo vno e vno sexto itagliati e asfogliati come quelli qui appresso el Regimento. Archi e le lista come quelli appresso el Regimento...* (*Diversa Notariae*, 15, 265')



Tlocrt prizemlja jugoistočnog dijela grada koji pokazuje podudarnost orijentacije Kneževa dvora, katedrale i parcelacije provedene prije 1272. godine

Valjalo je poći od podataka koji se odnose na točno određene i sačuvane dijelove Kneževa dvora, a to su njegove kule. Kulama su ujedno fiksirane i krajnje točke tog sklopa, odnosno njegova perimetra.

Odredenje perimetra

Premda kroničari postavljaju u 1266. godinu utvrđivanje gradske luke, odnosno gradnju kula sa strane mora koje su bile u sklopu Kneževa dvora ili su naknadno ušle u taj sklop (Kaznena kula i Kneževa kula) - spominju se one poimence tek polovinom XIV. stoljeća: 1350. godine u vezi s popravcima, a 1366. u popisu stražarskih mjesta.²³ I dok je kod tih dviju kula, koje određuju jugoistočni, odnosno sjeveroistočni ugao dvora, ostala prepoznatljiva njihova prvobitna obrambena funkcija, na sjeverozapadnom uglu dvora, koji je također bio utvrđen, obrambena uloga kule zamijenjena je dekorativnom, tj. ranija kula pretvorena je u XV. stoljeću u ugaoni rizalit novog zapadnog pročelja. Jugozapadni rizalit izgrađen je tek u XV. stoljeću. Nema podataka o tome da bi taj ugao sklopa ranije bio utvrđen, što je i logično jer je okrenut gradu, katedrali i javnom trgu.

Pregradnje kula i promjene na potezima zidova koji su ih povezivali govore na svoj način koliko je Knežev dvor u XIII. i XIV. stoljeću proširivao i mijenjao svoju građevinsku strukturu i odnos prema okolici.

Kneževa kula ili Kula od zvona ostala je sačuvana u samom jugoistočnom uglu sklopa. Pouzdano je to najstarija, najveća i najznačajnija kula čitavog sklopa: kontrolirala je pristup s mora i ulaz u grad, jedan od dvaju s istočne strane. Položaj joj je bio istaknutiji nego što ga zatječemo, jer se potez gradskog zida s njezine južne strane nalazio do 1475. godine na liniji unutrašnjih vrata od Ponte, koja se 1360. spominju kao vrata *sub castelo*.²⁴ Volumen kule narušen je sniženjem i pregradnjama gornjih katova.²⁵ Međutim, u prizemlju tlocrt je svakako originalan; izuzetak su vrata otvorena u južnom zidu tek nakon što je kula izgubila fortifikacijsku ulogu. U početku se prizemlje kule otvaralo jedino u ograđeno dvorište kaštela: vratima u sjevernom zidu. Trag ranijeg svoda (sačuvan u sjeveroistočnom uglu)

²³ *Mon. Rag.* II, 112 (...*item de faciendi imbordescari turrim delapena et illam d. comitis*).

L. BERITIĆ, *Utvrdjenja grada Dubrovnika*, Zagreb 1955, str. 28, donosi u popisu stražarskih mjesta i ona kod arsenala, kod zvona (kula Kneževa dvora), kod carinarnice, na zapadu unutrašnjeg mora, na vratima unutrašnjeg mora (*Mon. Rag.* IV, 63-64).

²⁴ U toku radova koje je na Kneževu dvoru od ljeta 1981. izvodio Restauratorski zavod Hrvatske skinuta je žbuka sa zidova u istočnim prostorijama južnog krila. Pokazala se pravilna struktura zida istočne stijene, strijelnica i trag velikih vrata polukružnog luka koji se našao u visini prostorija polukata: očigledno otkriven je potez gradskog zida s najranijim vratima od Ponte. Prostor pred gradskim vratima, čiju funkciju potvrđuju i votivni crteži brodova na sjevernoj stijeni i luk s jednim sačuvanim kapitelom na južnoj stijeni (prostor je bio zaštićen svodom), priključen je sklopu dvora tek nakon 1464. godine, a linija gradskog zida pomiče se istočnije te se na današnjem mjestu spominje od 1475. Prostor između nekadašnjeg i novog gradskog zida također će dobiti svod, a vrata u potezu starijeg zida pomaknut će se južnije, izvan perimetra Dvora; tom pomaku će se podrediti i mjesto novih većih vrata od Ponte.

²⁵ Zamjetno zadebljanje južnog zida nastalo je u XV. stoljeću kada se prostori prizemlja i polukata koriste kao skladište salitre; svod je iz tog vremena ili kasniji.

upozorava na mogućnost da je njegovo tjeme bilo nešto više od sadašnjeg, što znači da je vertikalna podjela prostora kule bila drugačija, odnosno da je tek poslije usklađena s razinama južnog krila. Budući da u početku prizemlje nije s gornjim katovima bilo izravno povezano, prvi i tada jedini pristup u njih vodio je također iz dvorišta: kroz uska vrata na sjevernom kraju zapadnog zida, približno u visini polukata (sada je komunikacija uspostavljena iz trijema polukata). Taj se otvor barem dvaput pomicao k sjevernom uglu, što su uvjetovale uzastopne pregradnje južnog krila, odnosno graničnog njegovog zida s trijemom u polukatu. Šiljasti luk tog otvora uokviren je kvadrima klesanim i poredanim na način karakterističan za XIII. stoljeće.²⁶ Manja pravokutna vrata u istom zidu koja, međutim, u kulu vode ne iz trijema već iz prostorije polukata južnog krila, pripadaju nesumnjivo prijelazu XIII. u XIV. stoljeće kada se južno krilo i kula povezuju unutrašnjom komunikacijom.

Kaznena kula, u vrijeme kad je izgrađena (po Ranjini 1266. godine), branila je prvenstveno pristup arsenalu i fontiku. Na to ukazuje njezin istaknut položaj i odnos prema liniji na kojoj su otvori arsenala bili do početka XVI. stoljeća prije njegova proširenja na istočnu stranu. Nejasno je kada ova kula postaje sastavni dio kompleksa Kneževa dvora. Pod nazivom Kaznene kule (*turris delapena*) spominje se prvi put 1350. godine.²⁷ U to doba uz nju se već nalaze zatvori. Međutim, odluka o preseljenju tamničara iz nadbiskupske palače u Dvor datira iz 1362. Ako su zatvori još 1284. godine pod crkvom sv. Spasa na močvari - bit će da je do ove "adaptacije" došlo negdje u prvoj polovini XIV. stoljeća.²⁸

Potezi zidova koji su dvije spomenute kule povezivali (a bili su ujedno dio gradskog obrambenog sistema), sastajali su se pod pravim kutem na mjestu koje je također moralo biti utvrđeno, poništavajući tako "mrtvi ugao". Pravokutni prostor

U izvještaju Edde Portolan (o radovima izvedenim na zgradi Kneževa dvora tokom stoljeća - od 1435. do 1479. g.) navodi se odluka Vijeća umoljenih iz 1438. da se Kula od zvona neće rušiti nego samo popraviti "gdje je to neophodno", što jamči originalnost svakako njezinoj donjoj zoni, a Božo Glavić u svojoj neobjavljenoj radnji o Kneževu dvoru (pohranjena u Muzeju grada Dubrovnika) donosi podatak da Malo vijeće naređuje 1444. godine službenicima da nastave s gradnjom Kule od zvona, ne umanjujući nikako debljinu njezinih originalnih zidova i ne otvarajući prozore na onoj strani gdje su joj vrata.

²⁶ Vrata su otkrivena 1976. godine slučajno prilikom radova na električnim instalacijama. Duboka niša vrata stepenasto je usječena tako da se jasno vide sva tri sloja zida. Usjeci ukazuju ujedno i na pomicanje otvora. Sačuvani gornji dio okvira tvore radijalno složeni, dobro obrađeni kamenovi; tjeme šiljastog luka je prošireno; unutrašnji njegov rub dijelom je oblo profiliran. U odnosu na svod trijema u polukatu južnog krila taj otvor nije postavljen u središte; to upućuje na to da je ne samo raniji od svoda, pa i trijema, već da je i unutrašnji zid trijema (ranije dvorišno pročelje južnog krila) bio proširen.

²⁷ Osim u dokumentima navedenim u bilješkama 23, 24 i 18, Kaznena kula spominje se 1386. u povodu utvrđivanja arsenala (*Reformationes*, sv. 26, f. 72; sv. 27, f. 23), 1412. kao *turris pene* (*Reformationes*, sv. 34, f. 44), te 1420. i 1432. u odlukama Vijeća umoljenih da se povisi (*Acta Consilii Rogatorum*, sv. 2, f. 137-138; sv. 5, f. 65-66).

²⁸ Godine 1284. spominje se *carcere facto sub ecclesia s. Salvatoris de Palude* (*Codex diplomaticus*, VI, 510); podatak donosi i L. Beritić, *Ubikacija nestalih građevinskih spomenika u Dubrovniku*, PPUĐ 10, Split 1956, str. 61. Godine 1436. zatvori za žene su *fuora del palazzo*; po potrebi uredit će se *per preson l'altra volta chi e sotto san Salvador appresso et contigua alla detta preson dele femene* (*Cons. Rog.* sv. 6, f. 48-49).

te "kule" zadržao se i u zoni prizemlja i u polukatu; na arhitektonskom snimku perimetralni zidovi u obje se razine podudaraju. U polukatu je južni zid probijen u XV. stoljeću, kada je izgrađeno istočno krilo te ostvaren s njim jedinstveni prostor. Zidne sonde samo su donekle omogućile da se ovom dijelu utvrdi slijed izgradnje;²⁹ razlučivanje pojedinih faza otežano je tim više što vanjsko lice i ovog volumena i čitavog poteza zidova prema moru pokriva naknadno izgrađen bastion.

Južni krak zida, onaj koji ide od Kneževe kule, morao je, podređujući se logici uvučene kortine, biti na liniji današnjeg zapadnog (dvorišnog) pročelja istočnog krila. Valja, naime, pretpostaviti da je sastav tla na tom močvarnom području zahtijevao stalno nasipavanje (koje spominju i pisani izvori na prostoru između katedrale i mora) te da je došlo do promjene prvobitne linije morske obale koja je s vremenom potisnuta prema istoku. S tim u vezi kasniji je zid onaj istočniji, pomaknut za širinu današnjeg krila; i po strukturi zida³⁰ očigledno potječe iz XV. stoljeća.³¹ Svakako, dvorište kaštela bilo je prvobitno od mora odijeljeno samo visokim zidom (gradskim bedemom).

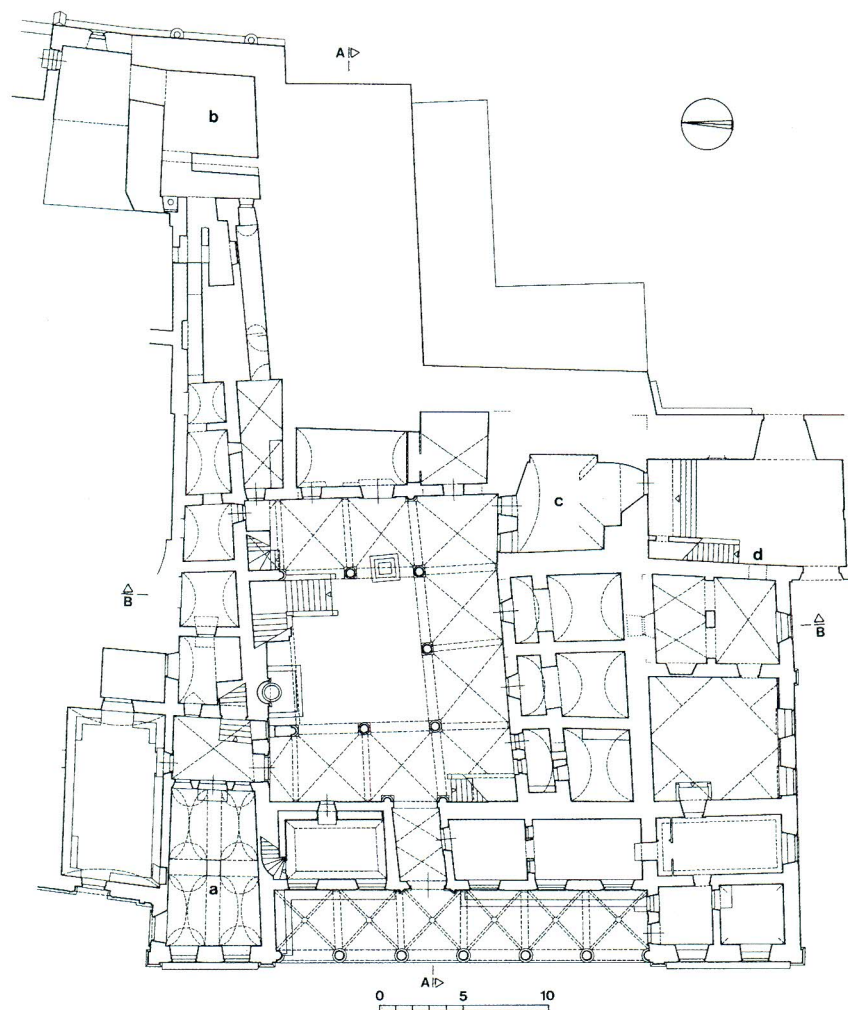
Istočni krak zida, onaj koji ide do Kaznene kule, bio je na liniji središnjeg zida između dva usporedna hodnika što sada Dvor spajaju s Kaznenom kulom. Nakon mnogih pregradnji teško je ustanoviti kada je Kaznena kula povezana s Dvorom i pomoću hodnika, odnosno kada je s južne strane najstarijeg zida podignut paralelni zid, o koji se poslije naslonio bastion. Sjeverni hodnik bio je, naime, izvan perimetra kaštela, a pripojen je Dvoru kad i granični zid fontika.

Zid koji u ovom dijelu smatramo najranijim nastavlja se u istoj liniji (isprekidan samo naknadnim otvorima) sve do današnjeg zapadnog pročelja Dvora, štoviše on postaje granični zid rizalita i trijema. U odnosu na taj zid, krajnja sjeverozapadna kula bila je istaknuta. Između sjevernog zida kaštela i južnog zida fontika bio je prolaz koji je na jednom kraju kontrolirala Kaznena kula, na drugom *turris castelli*. Prolaz je služio u prvom redu fontiku; teško bi, naime, bilo zamisliti da se roba istovarivala nekim zaobilaznim putem. Budući da mu granični zidovi nisu usporedni, prolaz je na zapadnom kraju bio znatno širi. Tu ga je već u XIV. stoljeću premostila dvorana Velikog vijeća: naime, Vijećnica koja se 1344. godine spominje kao "nova" izvan perimetra Dvora, u razini prvog kata fontika,

²⁹ Nakon što je otučena žbuka s istočnog zida i preostalog dijela južnog zida u polukatu, na prvom se katu pokazala mala zidna niša; zid je pravilne strukture od dosta velikih kvadara (30 x 25 cm). Na susjednom zidu struktura je veoma nepravilna, osim na samom uglu koji je ili naknadno pojačan ili je ostatak starijeg zida širine 80 cm, dubine 75 cm.

³⁰ Veliki kameni blokovi priklesanih rubova pronađeni duž istočne stijene prostorije u prizemlju naziru se i na sjevernoj stijeni. Najvjerojatnije je i na tom mjestu kao i u prizemlju južnog krila došlo u XV. stoljeću do pojačanja i oblaganja zidova, ondje zbog blizine oružane, tamo zbog blizine mora.

³¹ Prostorije istočnog krila - žitnice u prizemlju - spominju se prvi put tek 1440. godine (po B. Glaviću). Na istočni (unutrašnji) zid tog krila odnosi se najvjerojatnije podatak iz izvještaja E. Portolan da se 1441. uređuje zahod i izvodi "prozor na gradskom zidu", a potom još jedan otvor sa željeznom ogradom u koji može ulaziti more radi čišćenja tog zahoda. Da se linija tog zida stalno probija, mijenja i pregrađuje, dokazuje i podatak iz 1464. kada se u odluci Vijeća navodi da na tom dijelu (prema moru) "treba ukopati i učiniti prostore i odjeljke za urede i ostalo..."



Tlocrt Kneževa dvora (sadašnje stanje) s označenim položajem starijih dijelova koji se lociraju prema dokumentima: a) "stara" kula, b) Kaznena kula, c) Kneževa kula, d) vrata "pod Kaštelom"

proširila se nad prostor prolaza i povezala izravno s dvorom.³² Prolaz u donjem dijelu mogao je i dalje služiti fontiku sve dok tu funkciju nije preuzeo neki drugi pristup skladištima i dok prvo (najjužnije) skladište fontika sa žitnicom poviše

³² Razvoj tog prostora i izgradnju fontika, arsenala, te Općinske palače detaljnije je obradila Marija Planić Lončarić u laboratu Centra za povijesne znanosti izrađenom 1981. za potrebe sanacije objekata koji su poslije izgrađeni na njihovu mjestu.

njega nije 1439. godine priključeno Dvoru.³³ Istodobno je došlo najvjerojatnije i do prisvajanja čitavog prolaza, te njegove podjele u niz manjih prostorija.³⁴

Sjeverozapadna kula spominje se već 1290. godine kada neki krojač iznajmljuje općinski dućan *sub turre castelli ante portam fundici*.³⁵ Pretpostavljamo, naime, da se u tom dokumentu govori o zapadnim vratima fontika. Nakon toga izričito se više ne spominje sve do XV. stoljeća, kada gradnja “nove” kule na južnom kraju pročelja³⁶ potvrđuje 1440. godine sjeverozapadnu kao stariju. To pokazuju i razlike u njihovu formatu (bez obzira na naknadnu oplatu), u unutrašnjoj podjeli te strukturi i debljini zidova. Obrambena funkcija sjeverozapadne kule svodila se (pogotovo nakon uključivanja cijelog gradskog područja u zajednički fortifikacijski sistem) jedino na kontroliranje prolaza do fontika. Najvjerojatnije je prolaz završavao utvrđenim vratima,³⁷ no mogla se poviše prolaza dizati i kula, kao što je to bio slučaj s mnogim dubrovačkim ulicama (sačuvane su tako na primjer “kule” na ulazima u Restićevu ulicu na Pustijerni). Od XV. stoljeća, uklopivši se u novu koncepciju pročelja, sjeverozapadna kula Dvora ima samo još simbolično značenje.

Tako bi bile određene istočna i sjeverna perimetralna linija nekadašnjeg kaštela; zapadnu i južnu odredila je izgradnja krila; da li na mjestu ranijeg ogradnog zida, zasad to možemo samo pretpostaviti.

Izgradnja krila

Analizom na arhitektonskoj snimci i uspoređivanjem linija zidova koji određuju pojedine građevinske dijelove sklopa Kneževa dvora, a pogotovo njihovim povezivanjem sa čitavim kompleksom javnih građevina izgrađenih sjeverno od njega, utvrđeno je da potezi dosad navedenih zidova i kula, te zapadno krilo (bez trijema) i unutrašnji dio južnog krila, tj. dijelovi kompleksa koji su zacrtani u XIII. i XIV. stoljeću, podređuju linije svojih zidova pravcima sjever-jug i istok-zapad. Svi kasniji (od XV. stoljeća nadalje) izgrađeni dijelovi u odnosu na prethodne u stanovitom su otklonu.

Ta konstatacija dovela je do jasnijeg razlučivanja vremenskog slijeda izgradnje. Iz onoga što utvrđuju dokumenti proizlazi prije svega zaključak o drugačijoj prvobitnoj njegovoj orijentaciji - o značenju koje u XIII. pa i XIV. stoljeću ima južno krilo. Razlog tomu je drugačiji raspored urbanih struktura, odnosno važnost koju u početku izgradnje kaštela ima grad s njegove južne strane. Nagli razvoj “bur-

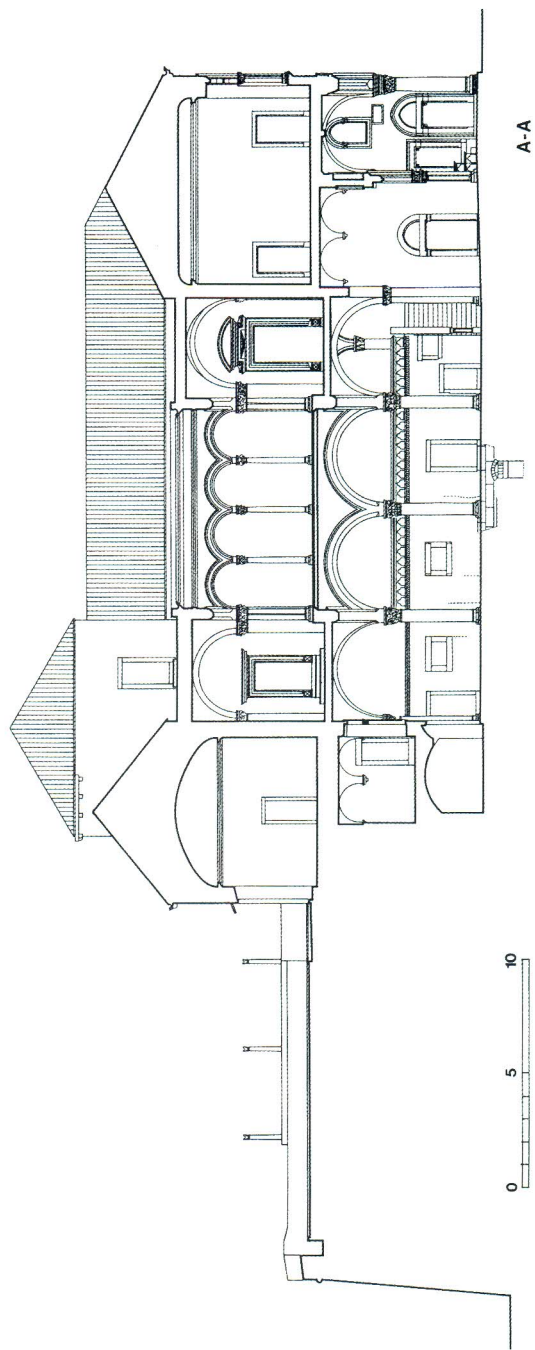
³³ *Cons. Rog.* sv. 7, f. 56; navodi L. Beritić, *op. cit.* (28), str. 40.

³⁴ Nad prostorom prolaza podiže se 1442. godine galerija u prvom katu atrija. Niz manjih prostorija našao se pod velikim kamenim stepeništem; ispod jedne od njih nalazi se manja prostorija (ispod razine prizemlja).

³⁵ G. ČREMOŠNIK, *Liber de introibus stacionum et territorium comunis*, “Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini” XLVI, Sarajevo 1934, str. 61 (62), f. 18a.

³⁶ Za XV. stoljeće govori već i samo njezino stepenasto utemeljenje, što su otkrile sonde izvedene s južne strane; izuzetno pravilan oblik i dimenzije većim su dijelom rezultat temeljite obnove nakon eksplozije 1463. godine.

³⁷ M. Medini, *op. cit.* (12), str. 294, spominje ulicu između arsenala i fontika koja je bila zatvorena vratima. Ta vrata bi po njemu bila “*porta de paludo*”.



Presjek A-A s pogledom na južnu fasadu atrija (označeni su nalazi sonde ispod razine sadašnjeg popločenja)

gusa” s njegove zapadne strane, koji ubrzo preuzima ulogu vitalnog središta grada, slijedit će premještanje općinskog trga (*Plathea communis*) i preorijentacija Kneževa dvora, odnosno reprezentativnu funkciju preuzet će njegovo zapadno pročelje, što će gradnje poslije samo to potvrđivati.

Stoga prvo proširenje kaštela, odnosno dodavanje nekog reprezentativnog prostora fortifikacijskoj jezgri (koju nesumnjivo predstavlja Kneževa kula), valja očekivati na mjestu današnjeg južnog krila. Tek nakon što je krajem XIII. stoljeća izgrađeno južno krilo (koje je neko vrijeme možda čak bilo i jedino), izgrađeno je i zapadno krilo. Orijehtaciju građevine o kojoj je bila riječ ne treba u to doba njezine izgradnje poistovjećivati s rastvaranjem vanjskih zidova na južnu ili zapadnu stranu. Dugo će oba krila ostati pretežno orijentirana na svoje dvorište ali i pri tome će se pokazati da je južno krilo imalo veće značenje.

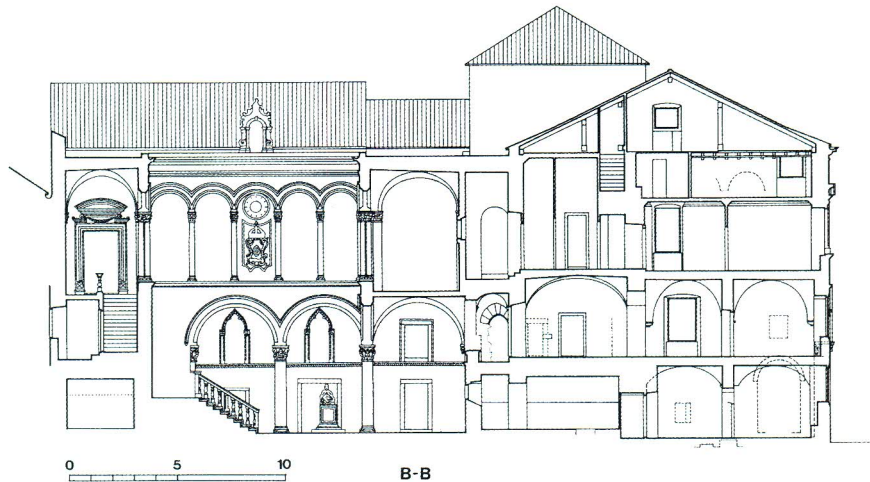
I samim uvidom u arhitektonsku snimku prizemlja postaje jasno da se to krilo izuzetne širine sastoji od dva niza prostorija koje su, izgrađene u različitim razdobljima, ostale slabo povezane. Vanjski dio južnog krila, u nastavku jugozapadne kule, izgrađen je postupno u XV. stoljeću i priključen starijem unutrašnjem dijelu koji karakterizira i trodijelna podjela i orijentacija na unutrašnje dvorište. Nizom zidnih sondi utvrđeni su u tome dijelu međusobni odnosi pojedinih zidova, otkriveni neki otvori i ustanovljen slijed izgradnje prostorija.³⁸ Jezgru čine tri prostorije u sredini krila poredane u smjeru istok-zapad. Ispod središnje nalazi se jednako velika prostorija; povezane su otvorom u podu.³⁹ Na tu se prostoriju najvjerojatnije odnosi podatak iz 1384. godine kada je odlučeno da se učini *caveam in sala armamenti pro nobilibus captivis*.⁴⁰ Ako je središnja prostorija bila oružarnica, možda je i otvor pronađen u njezinom južnm zidu⁴¹ onaj kojim se to krilo

³⁸ Srednji dio novog južnog krila izgrađen je između 1440. godine kad je odlučeno da se podigne jugozapadna kula i 1464. godine kad je odlučeno da se Dvor produži prema moru, tj. do gradskog zida. U tom zidu postojala su 1360. godine vrata Drvarnice, tj. pod Kaštelom ili od Ponte koja spominje L. Beritić, *op. cit.* (23), str. 27. Kontrolne sonde koje su izvedene na ravnim dijelovima zida, te u uglovima gdje se pojedini potezi spajaju, dokazale su da se spomenuti dijelovi južnog krila prislanjaju na raniju jezgru. Struktura zida koji je bio nekada pročelni veoma je pravilna; kamen je približno kvadratnog oblika, poredan u pravilne nizove, površine dobro obrađene, no ne odveć glatke. Pri pokušaju da se utvrdi debljina zida ustanovljeno je da taj zid ima dva lica jednako dobro obrađenih kvadera. O stražnje se naslanjaju veliki kameni blokovi (odmaknuti oko 5 cm), što je naravno naknadna obloga. B. Glavić prenosi zaključak Maloga vijeća iz 1438. godine o završetku radova na oružarnici.

³⁹ Zidovi prostorije su neozbukani, svod bačvast. Zapadna i istočna stijena imaju po sredini malene zazidane otvore, a prema sjeveru taj se prostor suzuje u hodnik koji (u laganom otklonu prema sjeveroistoku) završava prozorom. Željezna ga rešetka dijeli od kanala koji je očigledno povezan sa zdcencem u atriju. I sa strane atrija bila je otvorena sonda da bi se ustanovio točan položaj i oblik spomenutog prozora te oblik njegova okvira. Tom prilikom utvrđena je i prijašnja razina atrija te njegovo popločenje (svi detaljni opisi sondi pohranjeni su u arhivu Centra za povijesne znanosti).

⁴⁰ M. DINIĆ, *Odluke Veća dubrovačke republike II*, Beograd 1964, str. 54.

⁴¹ Ispuna ranijeg otvora vrlo je nepravilne strukture, a pravilni kameni kvadri nalaze se samo uz njegov zapadni rub. S unutrašnje strane na tom kraju su veliki kameni blokovi. Reške su dosta nejasne.



Presjek B-B s pogledom na istočnu fasadu atrija (označena su vrata Kneževe kule u polukatu i vrata "pod Kaštelom" na liniji gradskog zida u uporabi do 1464. godine)

nekad otvaralo na trg, a čini se da će ta komunikacija biti ponovljena i u idućoj fazi: i 1445. spominje se kao *respicens versus civitatem*.⁴² Na zidu, koji je prije XV. stoljeća bio vanjski, tj. pročelni, otkrivena su već i prije vrata, ali u susjednoj istočnoj prostoriji. Svaka je od tri prostorije povezana sa po jednom manjom sa strane dvorišta. Te manje prostorije pridodane su u prizemlju jezgri ili kao trijem (poslije zazidan) ili kao supstrukcija za trijem polukata; sjeverna linija zida donekle odstupa od pravca kojem su izrazitije podređeni zidovi same trodijelne jezgre. Razlog izravnanju neće biti toliko razlika u vremenu gradnje koliko česte pregradnje; taj je dio prizemlja, naime, najčešće zbog eksplozija oružane stradavao. Otud i nedoumica je li trijem prizemlju dozidan i je li naknadno zazidan: nepravilnosti u strukturi zidne plohe sugeriraju veće otvore u čijim su ispunama naknadno probijeni sadašnji prozori i vrata. Otud i oblaganje čitave zone prizemlja (počev od temeljne stope na dvorišnoj fasadi) neobično velikim kamenim blokovima koji su mjestimice povezani željeznim sponama. Taj zahvat XV. stoljeća trebao je učvrstiti najugroženije dijelove zdanja. Ostaje otvoreno pitanje nisu li kameni blokovi u sekundarnoj uporabi.

Dok je u zoni prizemlja slijed izgradnje toga krila moguće pratiti jer je sačuvan ostao i perimetar i raspored starije jezgre, u zoni je polukata, izgradnjom

⁴² Ugovor iz 1445. godine donosi Božo Glavić u svojim neobjavljenim zapisima. Ta se vrata isto tako vide i na prikazu grada koji je izradio anonimni slikar, a čuva se u Franjevačkom samostanu. Premda se oba ova podatka odnose na kasnije razdoblje od onog koje nas zanima, logično je zamisliti vrata oružarnice u neposrednoj blizini vrata od Ponte i zbog izravne komunikacije s vanjskim prostorom.

oružane 1438. godine, poništena njezina ranija tlocrtna shema.⁴³ Međutim, u toj se zoni sačuvao trijem. Premda je njegov današnji oblik određen u XV. stoljeću,⁴⁴ zamijenio je vanjsko stepenište kule, a možda i neki drugačiji pristup u južno krilo još u XIV. stoljeću kada je atrij dobio reprezentativnije obilježje. Rečeno je već kako ni trijem niti dvorišno pročelje južnog krila nisu poštivali visinu i širinu ranijeg ulaza u kulu. Paralelni zidovi za koje u prizemlju tek pretpostavljamo da su određivali trijem, javljaju se u polukatu kao linija njegova parapeta koji nosi stupove i kao linija njegovog punog zida (ranijeg dvorišnog pročelja južnog krila). Međutim, javljaju se s gotovo istim otklonom i u zoni prvog kata: prostor koji odgovara širini trijema u polukatu ispunile su na tom mjestu kapelica Dvora i dvije manje prostorije. Podatke koji govore o potpunom uništenju prvog kata i njegovoj posvemašnjoj obnovi⁴⁵ uvažit ćemo sa stanovitim oprezom (neophodno potrebnim u svakoj siromašnoj, a pogotovo tako štedljivoj sredini) i pretpostaviti da se i tamo odustalo od rušenja nekih starijih, još uporabivih zidova te ih se radije, makar nespretno, uklopilo u novu prostornu koncepciju. Ako upornost u zadržavanju tog dijela tlocrta južnog krila nije uvjetovana održanjem kontinuiteta funkcije.

Mjesto gdje zatječemo baroknu kapelicu vjerojatno je i prije bilo namijenjeno sakralnom prostoru koji je sv. Marku posvećen zacijelo u razdoblju mletačke dominacije. Podatak iz 1384. godine, vidjeli smo, precizira štoviše da je sv. Marko u blizini dvorane Malog vijeća i blagajne koji su neosporno u južnom krilu.

Dvorišna fasada južnog krila rastvorila se dakle u XIV. stoljeću trijemovima; u prizemlju možda, a svakako u polukatu. Nije isključeno da su granični zidovi trijema polukata, produženi i u prvom katu, omogućili rastvaranje i te zone. Na kontinuitet nekog ranijeg trijema u prvom katu upućuju i ostaci nedavno otkrivenog svoda iz XV. stoljeća koji se oslanjao na unutrašnji nosivi, nekad pročelni, dvorišni zid južnog krila, a ne na vanjski zid položen na stupove trijema polukata kako je kasnije konstruirana južna galerija. U svakom slučaju, južno krilo se pokazuje naj-složenijim u pogledu rasta, razvoja i usklađenja različitih građevinskih struktura, ali i njihova razlučivanja unutar tog najčešće pregrađivanog dijela Kneževa dvora.

Zapadno krilo, koje će dužinom zatvoriti čitav potez od sjeverozapadne kule do južnog krila (uključujući i njegovu širinu), pokazuje u tlocrtu isti otklon zidova koji je karakterističan za sve ranije izgrađene dijelove Dvora. Jednako mu se podređuju i stijene prolaza, što posvjedočuje istovremenost gradnje. Tomu u prilog govori i način na koji je prolaz, odnosno glavni ulaz u sklop postavljen. U odnosu na zapadno pročelje, kakvo su odredili ugaoni rizaliti i trijem u XV. stoljeću, prolaz nije u središtu. Međutim, točno je u središtu dvorišnog pročelja zapadnog krila promatra li se ono u čitavoj svojoj širini bez prigradene galerije atrija, čak bez trijema u polukatu južnog krila. Znači da je zapadno krilo izgrađeno i mjesto prolaza određeno u vrijeme kad su dvorišna pročelja obaju krila bila posve slobodna i tretirana iz perspektive dvorišta. Vertikalna podjela na prizemlje, polukat i kat

⁴³ Širina ranijeg krila sačuvala se samo u jednoj prostoriji, premda je i njezin zapadni zid neznatno pomaknut, a južni, koji je nekad bio pročelje, rastvoren je velikim lukom.

⁴⁴ Većim dijelom u drugoj polovici XV. stoljeća kada su u nj ugrađeni i dijelovi arhitektonske plastike koje opisuje de Diversis.

⁴⁵ Zona prvog kata južnog krila obnovljena je nakon požara oružarnice 1610. godine. Međutim, perimetar je bio zadržan, a i neki raniji zidovi. Taj je dio ponovno uništio i potres 1667. godine.

očigledno pripada ranijem razdoblju izgradnje, jer kada je nakon 1435. godine vanjskom pročelju zapadnog krila dodan trijem, ne uspijeva se osobito uskladiti svodovlje s otvorima polukata. Prilagođenost postojećih građevinskih elemenata novom trijemu potvrđuje i smještaj glavnog portala u odnosu na sam prolaz: sa strane dvorišta upadljiv je pomak otvora uz južni rub prolaza - tek tako se našao u središtu jedne arkade.

Promatrajući kako se razvijaju krila u građevnom i oblikovnom smislu, proizlazi da je i otvoreni prostor Kneževa dvora oko kojeg se grupiraju pojedini dijelovi sklopa, također doživio tokom stoljeća različite izmjene, prateći na svoj način razvojne faze cjeline.⁴⁶ Premda je to u samom početku prostor omeđen zidovima i kulama, a tek kasnije i drugim sadržajima, valjat će utvrditi u kojem trenutku njegovo oblikovanje nadilazi strogu utilitarnost unutrašnjeg dvorišta "kaštela", da bi postupno i na različite načine, povezujući se s okolnim građevinskim strukturama, postalo središnjim prostorom reprezentativne palače. U tlocrtnoj artikulaciji tog prostora sudjeluju prije svega vanjska stepeništa koja u XIV. stoljeću mogu voditi sve do prvog kata, a kojima se ostvaruje pristup ne samo u južno i zapadno krilo već u drugoj polovici tog stoljeća i u Vijećnicu koja je izvan perimetra Dvora.⁴⁷ Uz to se svakako slobodnije i brže provodilo raščlanjenje zidnih plaštava u unutrašnjem dvorištu nego na vanjskim fasadama; taj se proces, međutim, odvija u okviru općeg razvoja reprezentativne stambene arhitekture.

Razvoj sklopa

Preostaje još razmotriti kako razvoj sklopa Kneževa dvora slijedi pojedine faze u razvoju grada.⁴⁸ Promjene u organizaciji upravnog sistema i u organizaciji gradskog prostora nužno su se odrazile i na preobrazbe sjedišta gradske vlasti.

Osnovna razvojna linija sklopa Kneževa dvora kreće se od utvrde do reprezentativne palače. Međutim, ta utvrda - kaštel - locirana je i počinje postojati kad još nema potrebe da se u istom zdanju sjedine dvije funkcije: obrambena i reprezentativna.

⁴⁶ Okruživanje dvorišta trijemovima, odnosno galerijama sa sve četiri strane pripada prostornoj koncepciji prve polovice XV. stoljeća; time je definirana tlocrtna i prostorna shema koju će atrij Kneževa dvora, bez obzira na sve kasnije pregradnje, zadržati do danas.

⁴⁷ Godine 1344. kada je dvorana Velikog vijeća izgrađena na prvom katu poviše fontika i žitnice, njezin prostor osvaja ne samo dio sjeverozapadne kule (na razini prvog kata) već i dotadašnji prolaz do Fontika u gornjem njegovom dijelu. Može se pretpostaviti da je u toj fazi jedini mogući ulaz u tu dvoranu vodio kroz atrij Kneževa dvora (svi drugi pristupi isključeni su s obzirom na raspored susjednih objekata). Do takvog povezivanja Vijećnice i Kneževa dvora, odnosno dva različita upravna tijela, dolazi u vrijeme mletačke uprave kada je u interesu mletačkog kneza da kontrolira rad Velikog vijeća.

Nakon 1344. godine treba očekivati i gradnju većeg stepeništa koje u Vijećnicu vodi uz sjeverni zid dvorišta, s njegove vanjske ili unutrašnje strane. Sačuvano stepenište ispod sjeverne galerije prvog kata vjerojatno čini kontinuitet te komunikacije.

⁴⁸ O razvoju Dubrovnika opširnije: M. PRELOG, *Dubrovački statut i izgradnja grada (1272-1972)*, "Peristil" 14-15, Zagreb 1971-72, str. 81-94.

Locirati kaštel na tako izloženom mjestu - u vrijeme koje ćemo također pokušati odrediti - znači i sa strane mora i sa strane kopna zaštitu prostora na kojem već postoji ili će se ponovno graditi značajan sakralni objekt, te ujedno utvrditi i najistaknutija točka u ondašnjem obrambenom sistemu čitave *civitas*.⁴⁹

Povezivanje početaka izgradnje kaštela s prostornom organizacijom grada (*civitas*) postaje to više opravdano kad ustanovimo da se linije zidova najstarijih dijelova Dvora podudaraju s rasterom parcelacije u južnim dijelovima grada. I ulice Pustijerne i linija npr. sjevernog "zida" koju prati današnja ulica kneza Damjana Jude, a nastavlja je i romanička katedrala (poštujući tako orijentaciju najranijeg objekta pronađenog ispod nje), pokazuju isti otklon u odnosu na kasnije izgrađeno urbano tkivo.

Prihvatimo li da je polovicom X. stoljeća vrijeme kada još uvijek snažna gradska jezgra koju opravdano lociramo na mjesto kasnijeg seksterija Kaštel (naziv za jedan gradski predio, kasnije Sv. Mariju), provodi parcelaciju svog podgrada koje se razvilo od njega istočnije (predio Pustijerne), približili smo se i donjoj granici lociranja utvrde - kasnijega Kneževa dvora. Gornju granicu određuju izgradnja, odnosno regulacija "burgusa" s njegove zapadne strane, za koju znamo da je provedena 1272. godine. Rasteru što ga određuje ta regulacija podređuje se gradnja svih javnih objekata sjeverno od Kneževa dvora: fontika, arsenala, carinarnice i dr.

Početak izgradnje utvrde na mjestu Dvora možemo prema tome postaviti u XII., a možda čak i u XI. stoljeće. Podrazumijeva se da je tada bio zacrtan osnovni tlocrt, a ne da su iz tog vremena sačuvani i vidljivi građevni dijelovi.

Smještaj Kneževa sjedišta u utvrđenu jezgru ili izgradnja Kneževa dvora u neposrednoj blizini gradske fortifikacije učestala je pojava na istočnoj jadranskoj obali, pogotovo u vrijeme mletačke dominacije. U tom pogledu možemo u vezu s Dubrovnikom dovesti Poreč, Rab, Hvar, Korčulu, Kotor.⁵⁰ Utvrđeno sjedište kneza (mletačkog) vrijedi, naime, i kao eventualno uporište u sukobu s gradom. Kada se Knežev dvor podiže na općinskom trgu, sred grada, npr. kao u Splitu ili Trogiru, tada se nosioci izvangradske vlasti koriste zasebnim kaštelima.

Od trenutka kada dolazi do proširenja osnovne obrambene funkcije dubrovačkog kaštela, odnosno kada otpočinje dograđivanje reprezentativnih stambenih i javnih prostora, ovaj se složeni sklop sve izrazitije razvija u skladu s oblici-

⁴⁹ Istočni dio ranosrednjovjekovnog grada ima već u X. i XI. stoljeću neosporno ekonomsko značenje, prije svega s obzirom na blizinu luke koju u tim ranim vremenima moramo locirati na jedini prirodno zaštićeni dio obale, na prostor tzv. unutrašnjeg mora što ga s južne strane zatvara Pustijerna. U tom dijelu grada priprema se izuzetna koncentracija zanata i djelatnosti koje će dovesti do procvata dubrovačkog pomorstva i trgovine u XII. st. Iz ovog dijela grada - iz *civitas* pokreće se stoga i izgradnja novih dijelova grada na području čiju je sliku, međutim, izmijenilo u mnogome nedavno otkriće ranosrednjovjekovne crkve ispod romaničke katedrale. Promijenilo je ponajviše sliku samog tla i dokazalo da je i na močvarnom terenu niskih predjela izgradnja od davnine bila moguća. Vjerojatno je ipak u tom prostoru kaštel svojim kulama i zidovima bio i prva i najsjevernija linija obrane.

⁵⁰ Od svih primjera najbliži je po mnogome palača mletačkog podestata u Poreču. Izgrađena je u XIII. stoljeću u uskoj vezi s gradskim zidom i kulom nad vratima. Njezina prednja reprezentativna strana bila je okrenuta na trg gdje su se nalazile i druge zgrade od javnog značenja (opširnije vidi: M. PRELOG, *Poreč, grad i spomenici*, Beograd 1957, str. 32).

ma javne i stambene arhitekture općenito. S obzirom na izuzetni značaj Kneževa dvora u Dubrovniku, moguće su usporedbe ne samo s onovremenom dubrovačkom stambenom izgradnjom nego i s arhitektonskim oblicima koji su bili bliski nosiocima vlasti - s građevinskim shemama dominantnim u to vrijeme u Mlecima.

Nema sumnje, kao što je administrativno uređenje Dubrovnika organizirano u XIII. stoljeću prema mletačkim uzorima, kao što se preuzimaju i obrasci parcelacije gradskog zemljišta, tako je i sjedište dubrovačke uprave u XIII. i prvog polovici XIV. stoljeća izgrađivano prema građevinskim modelima razrađenim u Mlecima. Upravo kada se u XIII. stoljeću sklop (koji se sastojao od kula i zidova, raspoređenih u skladu s potrebama i mogućnostima obrane tog vremena) dopunjuje građevinama druge namjene, u Mlecima se već afirmirao sklop dvokrilnog tlocrta karakterističan ondje za tzv. kasnobizantsko razdoblje.⁵¹ Ovu shemu ne pronose samo blokovi mletačkog plemstva, zatvarajući izgrađenim krilima svoja dvorišta i atrije, već se istim slijedom razvija i Duždeva palača koja u tim ranim stoljećima također ima samo dva krila, dok su joj preostale strane dvorišta omeđene utvrđenim zidovima.

Međutim, mnoge se relacije mogu uspostaviti i prema istovremenoj stambenoj izgradnji u Dubrovniku⁵² ne možda toliko u pogledu osnovnog tlocrtnog rješenja, koliko s obzirom na slabljenje kompaktnosti građevnog bloka, odnosno rastvaranje zidnih ploha. Koliko čvršća urbana disciplina određuje regulacijama pravilnost blokova, toliko i pouzdani gradski obrambeni sistem omogućuje postupno njihovo rastvaranje. Usporedo s tim i Knežev dvor od zatvorenog sklopa, čiji je oblik prvenstveno bio podređen obrani, postaje pravilniji sklop kojemu krila, ogradni zidovi i preostale kule omeđuju središnje dvorište. Kao što je vlasteoski blok u gradu tokom XIV. stoljeća privatizirao svoje "korte" i pretvorio ih u atrije,⁵³ tako i kod Kneževa dvora sve značajniju ulogu dobiva središnje dvorište. U XIV. stoljeću općenito se u stambenoj arhitekturi mijenja karakter odnosa među pojedinim zgradama i njihov odnos prema zajedničkom središnjem otvorenom prostoru i prema ulici. Neke od tih transformacija mogu se pratiti i na Kneževu

⁵¹ Tipologiju i periodizaciju urbanih struktura i stambene izgradnje u Veneciji obradili su S. Muratori i P. Maretto, *Studi per una operante storia urbana di Venezia*, "Palladio" IX, Roma 1959, fasc. III-IV; *L'Edilizia gotica veneziana*, Venezia 1978.

⁵² Strukturu ranosrednjovjekovnog tkiva, koju određuje veći broj međusobno neovisnih zatvorenih jezgri nepravilnog oblika, i u Dubrovniku zamjenjuju u XII. i XIII. stoljeću zatvoreni sklopovi pravilnih oblika. Za razliku od nepravilnih blokova koji se još naziru u najstarijim dijelovima grada, unutar linije najranijeg fortifikacijskog obruča, ti pravilni blokovi češći su u kasnije naseljenom i gradu priključenom suburbiju. Međutim, i pravilni blokovi zadržavaju isti feudalni organizacijski princip: uz stambeni vlasteoski objekt, koji je najveći i najčešće ugaono smješten, manji su objekti različite namjene poredani oko zajedničkog dvorišta do kojeg vodi slijepi prilaz. Odnose između najstarijeg urbanog tkiva Dubrovnika i naknadnih regulacija, odnosno planirane izgradnje obradila je M. Planić Lončarić, *Planirana izgradnja na području Dubrovačke Republike*, Zagreb 1980.

⁵³ Mnogi ugovori, odnosno narudžbe o izradi arhitektonske plastike potvrđuju postojanje privatnih dvorišta - atrija. Njih je upravo u XIV. stoljeću bilo najviše. Ugovore o izradi lukova za arkade trijemova, kamenih ograda vanjskih stepeništa, kamenih klupa i naslona za njih te za krune bunara donosi C. Fisković, *Prvi poznati dubrovački graditelji*, Dubrovnik 1955, str. 69-70.

dvoru koji se od razmjerno malenog, ali mnogo višeg volumena zatvorenijih zid-
vanjskih ploha, početkom XV. stoljeća povećava, otvara vanjskim javnim pro-
storima trijemom, brojnim prozorima i portalima. Međutim, dok su u stambenoj
izgradnji prostori atrija gotovo posve nestali pod sve gušćom kasnijom izgradnjom,
atrij Kneževa dvora sačuvao je kontinuitet.

Premda su naknadna proširenja Kneževa dvora prikrija njegovu stariju
osnovnu jezgru, pokušali smo dokazati njezinu prisutnost. Razvoj građevinskih
oblika koji je bilo moguće pratiti na Kneževu dvoru od kraja XIII. do početka XIV.
stoljeća ne upotpunjuje samo sliku o nastanku jedne izuzetno složene građevine,
već doprinosi i upoznavanju mnogih izgubljenih struktura gradskog tkiva.

Međutim, jednako je važno i to što je Knežev dvor kao najreprezentativnija
građevina ne samo grada nego i izvangradskog u XIV. stoljeću već prostranog
područja, značajano utjecao na izgradnju i oblikovanje cijelog dubrovačkog pro-
stora. Nudeći rješenja za građevine različite namjene - od javnih zgrada i stam-
benih palača u gradu, do ljetnikovaca izvan grada,⁵⁴ Knežev dvor ostaje kroz sto-
ljeća uzorom svake reprezentativne građevine.

⁵⁴ Analogno grupiranje objekata različite namjene u dva ili tri krila oko dvorišta (vrta)
prati se u najranijim sačuvanim kneževim dvorovima (u Slanom i na otoku Šipanu) i na
ladanskim sklopovima (u Šumetu i Župi Dubrovačkoj).

THE RECTOR'S PALACE IN DUBROVNIK PRIOR TO 1435

Nada Grujić

The Rector's Palace in Dubrovnik is one of the most important monuments of profane architecture not only in that city but along the whole of the Adriatic coast. The history of its construction, particularly of that from the 15th and 16th centuries - has been the subject of many accounts; this will deal with the periods that precede the reconstruction after the first of 1435. A detailed architectural recording of the Palace and then the analysis of some wall probes have shown that after all rebuilding operations within the current complex the core of the older building is still preserved - from the 14th and perhaps some earlier centuries.

According to archive data, the construction of defensive facilities can be monitored on this site from the 13th century. Then in the Statue or Charter of the city (1272, 1296) the names *castrum* and *castellum* appeared. At the end of the century, individual parts started appearing in the documents, parts that were clearly outside the context of the purely defensive function of the castle: the *camerlengia* (1281) and the *locia domini comitis* (1283). And in the 1303 the hall of the Great Council was also to be found in the Rector's Palace. The change of name came in the mid-14th century - first it was *palatium*, and then *palazzo maggior*. At that time the palace was to obtain the finely designed door, the windows with the arch and the so-called balcony. Within it was the Church of St Mark, as well as the prisons. At the end of the 14th century in several documents the atrium and then the loggia were mentioned.

The transformation of a complex of primarily or originally defensive nature to a palace of a public and residential character at the highest level took place with the gradual addition of rooms of various purposes to the oldest towers: the Rector's and the Penal towers.

First a southern wing was built, where the armoury and religious area would be, and then with the Great and Small Council chambers the complex spread to the west wing. This sequence of building is confirmed by the documents, but also by the directions of the walls of the oldest parts of the Rector's Palace, which deviate slightly from the later parts, which corresponds to the directions of the streets and the plot divisions of the oldest parts of the city. Because of the exceptional importance of the Rector's Palace in Dubrovnik, comparisons with not only the residential building in Dubrovnik of the time but also with architectural forms which were close to the people in power can be made - with the construction schemes dominant at the time in Venice. However, many lines of relationship can be drawn with the residential architecture of the same period. The development of building forms that can be monitored in the Rector's Palace up to the end of the 13th century to the beginning of the 14th century does not only complete the image of the creation of an exceptionally complex building, but also contributes to the understanding of many lost structures of the city's tissue.

However, equally important is the fact that the Palace, as the most prestigious building not only of the city but also of outside the city and in the 14th cen-

ture of quite distant territory, had an important effect on the construction and design of the whole of the area of Dubrovnik. Providing approaches to buildings of various purposes - from public buildings and residential palaces in the city to resorts outside the city, the Rector's Palace remained for several centuries the model for every prestigious building.